

Békefi Bálint

ÉZSAIÁS 40–55 FÖLDRAJZI HÁTTERE

1. Bevezetés

Az elmúlt bő két évszázadban kialakult történeti-kritikai konszenzus Ézsaiás könyve 40–55. fejezetei jelentős részének keletkezését a babiloni fogság utolsó évtizedeire teszi. Ez szorosán összefügg azzal a megfigyeléssel, amely a közönséget a fogságban lévő, nem sokkal a szabadulás előtt álló zsidóságban határozta meg. Ebből az értelmezésből pedig – mintegy mellékesen, ám majdnem szükségszerűen – következik, hogy a próféciák földrajzi kontextusa Babilon volt.

A konszenzust nagyjából tükrözi Debra Moody Bass tanulmánya, amelyben tizenegy jelentős Ézsaiás-kutató véleményét összegzi a huszadik század utolsó harmadából és a 21. század első éveiből.¹ Bass az elemzése végén két iskolát különböztet meg a vizsgált szakasz közönségének földrajzi vonatkozásai tekintetében, amelyek egyetértenek a babiloni helyszín elsődlegességében. Az egyik szerint bár az elsődleges közönség babiloni, a vigasztalás üzenete mégis Izráel egészének szól, Júdát is beleértve. Ezt képviseli többek között Claus Westermann, R. N. Whybray és Klaus Baltzer.² A másik iskola szinte kizárólag Babilont tartja releváns környezetnek, elvetve Júda jelentőségét: a vigasztalásra a fogságban lévőeknek van szüksége. Emellett érvel mások mellett R. J. Clifford, Walter Brueggemann és Paul D. Hanson.³

¹ BASS, Debra Moody: *God Comforts Israel, The Audience and Message of Isaiah 40–55*, Lanham, MD, University Press of America, 2006, 31–90.

² Valójában pontatlan Baltzert ide sorolni, hiszen őszintén Ézsaiás 40–55 egy „liturgikus dráma”, amelyet a szerzője Jeruzsálemben írt meg, előadására pedig akár Jeruzsálemben, akár Babilonban sor kerülhetett. BALTZER, Klaus: *Deutero-Isaiah, A Commentary on Isaiah 40–55*, Minneapolis, MN, Fortress Press, 2001, 23–25.

³ BASS: i. m., 90.

Bass azonban figyelmen kívül hagy egy alternatív nézetet: amint arról a friss kutatásokat összegző tanulmányok beszámolnak,⁴ az elmúlt évtizedekben több olyan kommentár és cikk született, amelyek szerint „Deutero-Ézsaiás”⁵ elsődleges közönsége Júdában élt, nem pedig Babilonban.⁶ Ezen túl, ahogyan Tiemeyer rámutat, azok körében is, akik nem győződtek meg a júdai keletkezésről, többen kétségekről számolnak be a babiloni elhelyezés kapcsán.⁷

Cikkemben amellet fogok érvelni, hogy a júdai keletkezés valószínűbb, a babiloni közönség mellett szóló érvek pedig nem meggyőzőek. Érvelésem során a 40–55. fejezeteket keletkezési körülményeik szempontjából egységesként fogom kezelni; ezért először röviden kitérek erre az előfeltételzésre.

⁴ WILLIAMSON, Hugh G. M.: Recent Issues in the Study of Isaiah, in FIRTH, David G. – WILLIAMSON, Hugh G. M. (eds.): *Interpreting Isaiah, Issues and Approaches*, Downers Grove, IL, IVP Academic, 2009, 36–37.; HAYS, Christopher B.: The Book of Isaiah in Contemporary Research, *Religion Compass*, V. évfolyam, 2011/10, 556.

⁵ Nem tartom szerencsésnek a „Deutero-Ézsaiás” megnevezést, ugyanis elfogultságot sugall mind az elmúlt évtizedek redakciókritikai elméleteivel, mind az egyszerűs nézetekkel szemben, sőt még a duhmi felfogásra sem illik jól. Vö. COGGINS, Richard J.: Do We Still Need Deutero-Isaiah?, *Journal for the Study of the Old Testament*, XXIII. évfolyam, 1998/80, 77–92.; SCHULTZ, Richard L.: How Many Isaiahs Were There and What Does It Matter? Prophetic Inspiration in Recent Evangelical Scholarship, in BACOTE, Vincent – MIGUÉLEZ, Laura C. – OKHOLM, Dennis L. (eds.): *Evangelicals & Scripture, Tradition, Authority, and Hermeneutics*, Downers Grove, IL, InterVarsity Press, 2004, 151–170.; BERGES, Ulrich: Das Jesajabuch als Jesajas Buch: Zu neuesten Entwicklungen in der Prophetenforschung, *Theologische Revue*, CIV. évfolyam, 2008/1, 3–14.

⁶ A mulasztás kapcsán megjegyzendő az a Basst részben felmentő tény, hogy a júdai keletkezést támogató álláspont az ő könyvének születésekor még nem tudhatta magáénak mostani népszerűségét. Ez azonban nem jelenti, hogy a nézet új volna. Egy korai megfogalmazása olvasható a Kr. e. 2. századi Sirák fia könyvében: „[Ézsaiás] nagy lelkével látta a végső dolgokat, és vigasztalta a Sionban sírókat.” (48,24 SZIT, kiemelés tőlem.) A múlt század eleji szakirodalomban is megjelenik: COBB, William H.: Where Was Isaiah XL–LXVI Written?, *Journal of Biblical Literature*, XXVII. évfolyam, 1908/1, 48–64.; MAYNARD, John A.: The Home of Deutero-Isaiah, *Journal of Biblical Literature*, XXXVI. évfolyam, 1917/3–4, 213–224.; BUTTENWIESER, Moses: Where Did Deutero-Isaiah Live?, *Journal of Biblical Literature*, XXXVIII. évfolyam, 1919/3–4, 94–112.

⁷ TIEMEYER, Lena-Sofia: *For the Comfort of Zion, The Geographical and Theological Location of Isaiah 40–55*, Leiden, Brill, 2011, 5. Ennek ellenére természetesen továbbra is jelen van a babiloni közönséget valószínűsítő álláspont, pl. SWEENEY, Marvin A.: *Isaiah 40–66*, Grand Rapids, MI, Eerdmans, 2016, 33. Blenkinsopp szerint a babiloni opció „marginálisan vonzóbb”: BLENKINSOPP, Joseph: *Isaiah 40–55, A New Translation with Introduction and Commentary*, New York, NY, Doubleday, 2002, 104. Paul amellet érvel, hogy a 40–66. részek mögött álló próféta egy ideig Babilonban élt és prófétált, majd a 48. fejezet után Jeruzsálembe költözött, így az azt követő részek júdai környezetet tükröznek. PAUL, Shalom: *Isaiah 40–66, Translation and Commentary*, Grand Rapids, MI, Eerdmans, 2012, 321. Ez megegyezik M. Haran régebbi munkájában kifejtett nézetével, ld. TIEMEYER: i.m., 33. Bár Goldingay és Payne kommentárjukban hosszas mérlegelés után a babiloni keletkezésre hajlanak, Goldingay későbbi recenziója alapján úgy tűnik, őt meggyőzte Tiemeyer monográfiája a júdai eredetről. GOLDINGAY, John E. – PAYNE, David F.: *A Critical and Exegetical Commentary on Isaiah 40–55, Volume 1.*, London, T&T Clark International, 2006, 30–37.; GOLDINGAY, John E.: For the Comfort of Zion: The Geographical and Theological Location of Isaiah 40–55 By Lena-Sofia Tiemeyer, *The Journal of Theological Studies*, LXIV. évfolyam, 2013/2, 613–615.

2. Redakciókritikai szempontok

A cikkben vizsgált szöveget az Ézsaiás-kutatás történetének jelentős részében alapvetően egységesnek tartották – ez adott alapot „Deutero-Ézsaiás” mint valódi exilikus próféta létezésének feltételezésére. Bár Duhm az ún. szolga-énekeket későbbi betoldásoknak tartotta, és a bálványokkal polemizáló szövegek eredetiségét is többen vitatták, ezektől eltekintve a 40–55. fejezeteket nagy általánosságban egy próféta munkásságából eredeztették.⁸ Ez nem jelentette, hogy *mást* nem írt ugyanez a próféta: a legtöbbek szerint például a 13–14. és a 24–27. fejezetek is tőle származnak, egyesek az 56–66. fejezeteket is neki tulajdonítják, a konzervatív-tradicionalista nézőpont pedig lényegileg a teljes könyvet egy szerző művének tartja.

A 20. században azonban fokozatosan, a század utolsó harmadában pedig jelentősen felgyorsulva megkezdődött – elsősorban német nyelvterületen – a fejezetek olyan redakciókritikai vizsgálata, amely számos szerkesztési réteget vélt felfedezni a szövegben.⁹ Ennek elsődleges oka a redakciókritika népszerűvé válása a korábbi évtizedekben uralkodó formakritikával szemben. Azonban – sejtésem szerint – jelentős mozzanat lehetett még egy széles körű (bár nem egyetemes¹⁰) perspektíva-váltás Ézsaiás könyve második felének kutatásában. Ahelyett ugyanis, hogy ezeket a részeket – a korábbi elméleteknek megfelelően – egy független könyvnek tartották volna, amelyet későbbi szerkesztők vagy másolók összekapcsoltak Ézsaiással (*Vereinigungshypothese*), irodalomkritikai vizsgálatok hatására egyre többen arra a következtetésre jutottak, hogy Ézsaiás könyvének későbbi fejezetei a korábbiakkal szerves interakcióban, azok „továbbírásaként” alakultak ki (*Fortschreibungshypothese*).¹¹ Azonban ha már nem két könyv összekapcsolásáról, hanem egynek a bővítéséről beszélünk, jobban adódik a különböző egymásra épülő kiadások, szerkesztések lehetősége.¹²

Amint arra többen rámutattak,¹³ az angolszász kutatókat kevésbé győzte meg a német redakciókritikai projekt. Childs kommentárjában a vita bemutatása után nem fejt ki határozott saját álláspontot.¹⁴ Blenkinsopp – miután rámutatott a redakciókritikai elméletek sokféleségére – annyit állít végül, hogy a 40–48. fejezetek a bálványimádás elleni polémiát leszámítva majdnem teljesen egységesek, a 49–55. fejezetekben viszont találhatóak „trito-ézsaiási” betoldások és átszerkesztések: elsősorban, de nem kizárólag a szolga-énekek.¹⁵ Sweeney szerint a 40–55. fejezet „elegen-

⁸ Ennek a nézetnek egy klasszikus kifejtéséhez ld. WESTERMANN, Claus: *Isaiah 40–66, A Commentary*, Philadelphia, PA, SCM Press – Westminster John Knox Press, 1969, 27–30.

⁹ Pl. BERGES, Ulrich: *Das Buch Jesaja, Komposition und Endgestalt*, Freiburg, Herder, 1998.; Vö. RÓZSA Huba: *Bevezetés az Ószövetség könyveibe*, Budapest, Szent István Társulat, 2016, 416–417.

¹⁰ RÓZSA: i. m., 418.

¹¹ HAYS: i. m., 550.

¹² Az elmúlt két bekezdésben összefoglalt kutatástörténetről bővebben ld. MELUGIN, Roy F.: *The Formation of Isaiah 40–55*, Berlin, de Gruyter, 1976, 2–7.; CHILDS, Brevard S.: *Isaiah*, Louisville, KY, Westminster John Knox Press, 2001, 290–291.; BLENKINSOPP: *Isaiah 40–55*, 69–74.

¹³ WILLIAMSON: *Recent Issues*, 35–36.; HAYS: i. m., 549.; KUSTÁR Zoltán: Ézsaiás próféta könyve, in PECSUK Ottó (szerk.): *Bibliaismereti kézikönyv*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2016, 257–258.

¹⁴ CHILDS: i. m., 291.

¹⁵ BLENKINSOPP: *Isaiah 40–55*, 80–81.

dő stílusbeli következetességet mutat ahhoz”,¹⁶ hogy egy szerzőnek tulajdonítsuk. Smith nem lát „sok explicit bizonyíték[ot] arra, hogy a 40–55. fejezetekben több redakciós réteg került átdolgozásra”.¹⁷ Paul a teljes 40–66. fejezetet „egy koherens opusz[nak]” tekinti, „amelynek egy próféta a szerzője”;¹⁸ Seitz ugyanezen a véleményen van.¹⁹ Goldingay, Payne és Schultz módszertani kételyeket fogalmaz meg a redakciókritikai következtetésekkel szemben,²⁰ Hilber pedig empirikus-összehasonlító alapokon vonja kétségbe azokat.²¹

Jelen cikkben nincsen lehetőség Ézsaiás 40–55 átfogó redakciókritikai elemzésére. Hogy a módszertani kritikák említésén túl mégis konkrétan foglalkozzunk a szöveg egységes keletkezését kétségbe vonó érvekkel, érdemes ezek közül párat közvetlenül megvizsgálni. A továbbiakban a következő három gyakori redakciókritikai felvetés kerül mérlegelésre: (1) a szolgáló-énekek²² és (2) a bálványkészítést leíró polémia (44,9–20) mint későbbi betoldások, illetve (3) az 52,11–12 mint egy korábbi redakció epilógusa.

(1) A Jahve szolgájáról szóló énekek kapcsán elmondható, hogy a 20. század második fele óta a kutatók jelentős része elveti azt a nézetet, amely szerint ezek későbbi beillesztések lennének. Ennek elsődleges oka a könyv irodalomkritikai vizsgálata, ami feltárta a szakaszok szerves összefüggését szövegkörnyezeteikkel és a 40–55. részek átfogó struktúrájával, megkérdőjelezte viszont a többi fejezetben található egyéb szolgáló-passzusoktól (pl. 41,8–10, 43,10; 45,4; 50,10) való eltérésüket és egymással való kapcsolatukat.²³ Egyesek – a szöveg egységességének

¹⁶ SWEENEY: i. m., 33.

¹⁷ SMITH, Gary V.: *Isaiah 40–66*, Nashville, TN, B&H Publishing Group, 2009, 39.

¹⁸ PAUL: i. m., 12.

¹⁹ SEITZ, Christopher R.: *Isaiah 40–66*, in KECK, Leander E. (ed.): *New Interpreter's Bible*, Volume 6., Nashville, TN, Abingdon Press, 2001, 323.

²⁰ GOLDINGAY – PAYNE: *A Critical and Exegetical Commentary*, Volume 1., 7.; SCHULTZ, Richard L.: *Isaiah, Isaiahs, and Current Scholarship*, in HOFFMEIER, James K. – MAGARY, Dennis R. (eds.): *Do Historical Matters Matter to Faith?, A Critical Appraisal of Modern and Postmodern Approaches to Scripture*, Wheaton, IL, Crossway, 2012, 256.

²¹ HILBER, John W.: *The Culture of Prophecy and Writing in the Ancient Near East*, in HOFFMEIER – MAGARY (eds.): i. m., 219–241.; Uő.: *Isaiah as Prophet and Isaiah as Book in Their Ancient Near Eastern Context*, in BLOCK, Daniel I. – SCHULTZ, Richard L. (eds.): *Bind Up The Testimony, Explorations in the Genesis of the Book of Isaiah*, Peabody, MA, Hendrickson Publishers, 2015, 151–174.

²² Először Duhm nevezte el a négy szakaszt (42,1–4; 49,1–6; 50,4–9; 52,13–53,12) „Ebed-Jahwe-Lieder”-nek. Bár az „ének” megnevezés nem szerencsés, jobb híján így fogunk rájuk hivatkozni. Vö. SEITZ, Christopher R.: „You are my Servant, You are the Israel in whom I will be glorified”, *The Servant Songs and the Effect of Literary Context in Isaiah*, *Calvin Theological Journal*, XXXIX. évfolyam, 2004, 120–121.

²³ KRUSE, Colin G.: *The Servant Songs: Interpretive Trends Since C. R. North*, *Studia Biblica et Theologica*, VIII. évfolyam, 1978/1, 24.; METTINGER, Trygve N. D.: *A Farewell to the Servant Songs, A Critical Examination of an Exegetical Axiom*, Lund, CWK Gleerup, 1983.; LAATO, Antti: *The Composition of Isaiah 40–55*, *Journal of Biblical Literature*, CIX. évfolyam, 1990/2, 207–228.; BARSTAD, Hans M.: *The Future of the ‘Servant Songs’, Some Reflections on the Relationship of Biblical Scholarship to its own Tradition*, in BALENTINE, Samuel E. – BARTON, John (eds.): *Language, Theology, and the Bible, Essays in Honour of James Barr*, Oxford, Clarendon Press, 1994, 261–270.; CHILDS: i. m., 323–325, 381–382.; SEITZ: *You Are My Servant*; HAYS: i. m., 557.; DEKKER, Jaap: *The Servant and*

stilisztikai és kontextuális alapú vélelmezése mellett – fenntartják a szolgáló-énekek sajátos jellegét.²⁴

(2) Kétségtelen, hogy a 44. fejezet 9–20. verseit sokan utólagosan beillesztettnek tartják. Emellett szól többek között, hogy ezek a versek (a) prózában íródtak, míg az őket megelőző és követő szakasz versben; (b) megszakítják az előttük és utánuk lévő szöveg folyamát; (c) nem említik Jahve nevét; és (d) a 40–55. fejezetekre nem jellemző szóhasználatot és irodalmi stílust tükröznek.²⁵ Azonban (a) ahogyan azt a *Biblia Hebraica Stuttgartensia* szedése is tükrözi, az újabb kutatások szerint ez a szakasz is versben íródott;²⁶ (b) a 21. vers legalább olyan jól érthető a 20-ra tett visszautalásként, mint a 8-ra,²⁷ ráadásul a 6–23. versek kiasztikus szerkezetet mutatnak;²⁸ (c) bár Jahve neve valóban nem jelenik meg, a bálványkészítők leírása több ponton párhuzamba állítható azzal, ahogy Jahvét a környező fejezetek bemutatják;²⁹ végül pedig (d) a vizsgált szakasz valójában számos stilisztikai és szóhasználati egyezést tartalmaz a 40–55. fejezet egyéb részeivel, az egyedi jellegzetességek pedig jórészt magyarázhatók a téma és az ahhoz kapcsolódó szakkifejezések sajátosságával.³⁰

(3) Az a felvetés, hogy az 52,11–12 egy korábbi redakció epilógusa lehet, gyakori a redakciókritikai elméletek körében.³¹ Azonban az 52,13–55,13 több ponton ösz-

the Servants in the Book of Isaiah, *Sárospataki Füzetek*, XVI. évfolyam, 2012/3–4, 33–45.; SWEENEY: i. m., 78.; BALTZER: i. m., 22. rámutat arra, hogy az énekek szervesen illeszkednek kontextusukba, azonban hozzáteszi, hogy eredetileg önálló keletkezéstörténetük lehetett.

²⁴ OSWALT, John N.: *The Book of Isaiah, Chapters 40–66*, Cambridge, Eerdmans, 1998, 107–108.; SMITH: *Isaiah 40–66*, 157–158, 338–339, 378–380, 430–434.; PAUL: i. m., 18. Egy kiegyensúlyozott és részletes megközelítéshez ld. LESSING, R. Reed: *Isaiah 40–55*, Saint Louis, MO, Concordia Publishing, 2011, 76–90.

²⁵ WHYBRAY, R. Norman: *Isaiah 40–66*, London, Oliphants, 1975, 98–99.; CHILDS: i. m., 343–344.; BLENKINSOPP: *Isaiah 40–55*, 240. Számos érv és kommentár tárgyalásához (a szakasz eredetiségével szimpatizáló konklúziókkal) ld. KOOLE, Jan L.: *Isaiah III*, Volume 1., *Isaiah 40–48*, Kampen, Kok Pharos Publishing House, 1997, 380–381.; BALTZER: i. m., 192–193.; GOLDINGAY – PAYNE: *A Critical and Exegetical Commentary*, Volume 1., 329–336.; Vö. CLIFFORD, Richard J.: The Function of Idol Passages in Second Isaiah, *Catholic Biblical Quarterly*, XLII. évfolyam, 1980/4, 450–464.; HOLTER, Knut: *Second Isaiah's Idol-fabrication Passages*, Frankfurt am Main, Peter Lang, 1995, 127–212.; OSWALT: i. m., 174, 36. lj.; Goldingay és Payne kommentárja különös, mert olyan, mintha a 333. oldalon álláspontot váltana. Az újabb angol nyelvű kommentárokat áttekintve kevés olyat találtam, amely részletesen vizsgálja a szakasz eredetiségét, végül mégis elveti azt.

²⁶ CLIFFORD: i. m., 462.; BALTZER: i. m., 192.; Vö. HOLTER: i. m., 207–212.

²⁷ HOLTER: i. m., 199–200.; KOOLE: *Isaiah 40–48*, 402.; Clifford a 8. versre tett utalásként értelmezi, azonban így is a 6–23. versek egységét tükröző struktúrára jut: CLIFFORD: i. m., 462–463.; Hasonlóan BALTZER: i. m., 192–193.

²⁸ GOLDINGAY – PAYNE: *A Critical and Exegetical Commentary*, Volume 1., 336. Vö. még a párhuzamot a 41,1–16-tal CLIFFORD: i. m., 464.; HOLTER: i. m., 192–193.; OSWALT: i. m., 174, 36. lj.

²⁹ CLIFFORD: i. m., 463.; KOOLE: *Isaiah 40–48*, 378–379.; GOLDINGAY – PAYNE: *A Critical and Exegetical Commentary*, Volume 1., 334–335.

³⁰ BALTZER: i. m., 192.; GOLDINGAY – PAYNE: *A Critical and Exegetical Commentary*, Volume 1., 333, 336.; Vö. CLIFFORD: i. m., 462.

³¹ STROMBERG, Jacob: *An Introduction to the Study of Isaiah*, London, T&T Clark International, 2011, 35.; ALBERTZ, Rainer: On the Structure and Formation of the Book of Deutero-Isaiah, in BAUTCH,

szefügg a megelőző versekkel, bevezetése pedig nem teljesen új részt sugall – látszólag egységet alkotnak. Jan Koole így ír erről:

„A nyelvezet összefüggést mutat az előző szakasszal. Az 52,10-ben olvasható »népek« viszatérnek az 52,15-ben, ahol már »látják« a nagy szabadítást. »Jahve karja« megnyilvánul az 52,10-ben, az 53,1 pedig visszastral erre. A bevezető »íme« (52,13) szintén egy olyan helyzetet sugall, amelyet a szövegkörnyezete magyarul: Spykerboer [...] a ׀׀׀-t egyenesen »összekötő partikulának« nevezi. Másik kérdés, hogy a perikópa tartalma következik-e az előzőből. [...] A gondolatmenet nehezebb a szolga messiási, önéletrajzi, vagy más értelemben egyéni értelmezésében. Ebben az esetben azonban feltételezhetjük, hogy [a szolgának] döntő szerepe van Izráel helyreállításában: a visszatérést az ő önfeláldozó tette hozza el; vagy pedig Izráel szabadítása a megváltó munkájában nyeri el mélyebb értelmét, aki nem csak az ellenségétől, hanem a bűntől is szabadulást hoz (vö. 40,2).”³²

A redakciókritikai hipotézisek természetükből fakadóan szinte soha nem cáfolhatók bizonyossággal, azonban Koole megfigyelése rámutat az 52,12-t megelőző és azt követő szöveg szerves egységére, amely valószínűtlenné teszi az 52,13–53,12 későbbi keletkezését – annak ellenére, hogy bizonyos szempontból az 52. fejezet valóban a 40.-kel kezdődő *szakasz* lezárásának tűnik.³³

Összefoglalva a fenti rövid elemzést, kijelenthetjük, hogy a 40–55. fejezetek egységét támogató nézet, még ha nem is a legelterjedtebb, de jelen van a kortárs szakirodalomban. Az itt megfogalmazott ellenvetések természetesen nem győznek meg mindenkit „Deutero-Ézsaiás” redakciókritikai kutatásának akár legitimitása, akár eredményessége ellenében.³⁴ Azonban érthetővé teszik többek bizalmatlanságát a szöveg egységes kompozíciójának elvetése iránt azzal, hogy rámutatnak: a prófétikus szövegek redakciókritikája módszertani problémákkal néz szembe, pár gyakori érve pedig nem meggyőző. Ez ugyan nem bizonyítja a szöveg egységes keletkezését, mégis ad ennek a feltevésnek annyi plauzibilitást, hogy a cikk hátralévő része, amely ezt kiindulási pontnak tekinti, tudományos szempontból értékelhető maradjon.³⁵

3. Földrajzi utalások

Rátérve a 40–55. fejezetek földrajzi hátterére, a következőkben – az egyéb elméletek valószínűtlensége³⁶ miatt – a babiloni és a júdai lehetőségek tárgyalására szorítokunk, először az előbbi, majd az utóbbi melletti érveket bemutatva.

Richard J. – HIBBARD, J. Todd (eds.): *The Book of Isaiah, Enduring Questions Answered Anew*, Cambridge, Eerdmans, 2014, 24.

³² KOOLE, Jan L.: *Isaiah III*, Volume 2., *Isaiah 49–55*, Leuven, Peeters Publishers, 1998, 259.; Vö. GOLDINGAY, John E. – PAYNE, David F.: *A Critical and Exegetical Commentary on Isaiah 40–55*, Volume 2., London, T&T Clark International, 2006, 273.

³³ CHILDS: i. m., 406.; SEITZ: *Isaiah 40–66*, 455.; LESSING: i. m., 567–568.

³⁴ WILLIAMSON: *Recent Issues*, 26–30.

³⁵ Ez nem jelenti annak feltételezését, hogy ezen fejezetek szerzője nem írhatta a könyv más részeit is.

³⁶ TIEMEYER: i. m., 3–4.

3.1. A babiloni keletkezés melletti érvek és kritikájuk

Michael Goulder négy pontban foglalja össze Whybray érveit:

„(1) A próféta szavai egy Jahve cselekvésében csalódott csoporthoz szólnak, amilyenek a babiloni fogságban élő zsidók is voltak... (2) Jelentős téma a jövőt ismerő élő Isten, Jahve és az élettelen szobrokként ábrázolt babiloni istenek közötti kontraszt. (3) Hangsúlyos Jahvénak mint a világegyetem egyetlen teremtőjének szerepe a babiloni teremtésmítoszokkal szemben. (4) Jeremiás 29, Ezékiel 8.14 és más szakaszok bemutatják, hogy hogyan tartotta a babiloni fogságban élőkben a hitet a próféták tevékenysége... Deutero-Ézsaiást... ugyanebbe a kontextusba illeszthetjük.”³⁷

Marvin Sweeney további szempontokat is megfogalmaz: Ézsaiás 40–55 szerzője (5) jól ismerte a babiloni újévi Akítu-fesztivált, amiről az Ézsaiás 46-ban adott leírása „szemtanú beszámolóként” tűnik; (6) „Círus határozata után felszólította a fogságban élő zsidókat, hogy térjenek vissza Jeruzsálembe, a templom újraképzése érdekében”;³⁸ és (7) korábbi ézsaiási szakaszokkal ellentétben nem biztatta a népet Dávid házának helyreállítására, amely Babilonban politikai öngyilkosság lett volna a hazaengedés lehetőségére nézve, Júdában azonban feltehetőleg népszerű elképzelés maradt – ehelyett elismerte a perzsa hatalom tekintélyét.³⁹ Jan Koole, bár úgy véli, hogy „a hely, ahol ezek a fejezetek íródtak, nem állapítható meg bizonyosan”, még egy érvet megfogalmaz a babiloni keletkezés mellett: (8) a próféta ismeri Babilon gazdagságát és fényűző életmódját (45,3; 47,1.8) és a jóslási szokásokat (47,9–15).⁴⁰ Joseph Blenkinsopp szerint (9) kétséges, hogy a fogság alatti Júdában adottak voltak-e az infrastrukturális és műveltségi körülmények egy ilyen irodalmi alkotás létrehozásához.⁴¹

Azonban a júdai keletkezést támogató szerzők erős kritikával illették a fenti érveket – a következőkben ezeket vesszük sorra. (1) A Júdában élő zsidók is minden valószínűség szerint csalódottak voltak, mind a fogság alatt, mint több más időszakban

³⁷ GOULDER, Michael: Deutero-Isaiah of Jerusalem, *Journal for the Study of the Old Testament*, XXVI-II. évfolyam, 2004/3, 351–352. Érdemesnek tartom megjegyezni, hogy Whybray kommentárjának vonatkozó részét olvasva nem vagyok meggyőződve arról, hogy ő ezeket a gondolatokat valóban a babiloni keletkezés melletti érveknek szánta – inkább a babiloni kontextus bemutatásának tűnnek: WHYBRAY: i. m., 32–36. Goulder megfogalmaz még egy érvet, ami az Exodus–Numerire utaló allúziók szerepét vizsgálja, mint amik a fogságból való hazatérést mint második kivonulást mutatják be. Azonban számomra nem világos, hogy ez miért valószínűsítene a babiloni keletkezést.

³⁸ SWEENEY: i. m., 13.

³⁹ Uo., 33–35. Vö. KOOLE: *Isaiah 40–48*, 13.

⁴⁰ KOOLE: *Isaiah 40–48*, 13. Koole a fentiekén kívül még három pontot említ, amik a szerző Babilonnal kapcsolatos ismeretét tükrözik: „a folyókon végzett szállítmányozás” (43,14) és „a termőföldek öntözési rendszere” (47,2) – azonban nem vagyok meggyőződve róla, hogy ezek jelen vannak a szövegben; illetve „az istenek szállításának gyakorlata” (46,1–2) – ez azonban nagyjából megfelel a korábbi (5)-ös számú érveknek.

⁴¹ BLENKINSOPP, Joseph: Continuity–Discontinuity in Isaiah 40–66, The Issue of Location, in TIEMEYER, Lena-Sofia – BARSTAD, Hans M. (eds.): *Continuity and Discontinuity, Chronological and Thematic Development in Isaiah 40–66*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2014, 83–84.

is, amikor országuk romokban állt, vagy súlyos külső fenyegetés alatt álltak.⁴² (2) Júdában a fogság előtt és a fogság bizonyos időszakaiban (vö. Ezek 8) probléma volt a bálványimádás, így a bálványok elleni polémia – amely csak kevés ponton és általánosan ismert tények kapcsán kifejezetten babiloni irányultságú – ott is érthető.⁴³ (3) Kétséges, hogy a szöveg tesz-e direkt utalásokat babiloni teremtésmítoszokra.⁴⁴ (4) Más próféták példájából tudjuk, hogy mind a fogság előtt (pl. Mikeás), mind a fogság alatt (pl. Jeremiás), mind a fogság után (pl. Zakariás) működtek próféták Júda területén is, így a babiloniak létezésének pusztá ténye még nem érv.⁴⁵ (5) Ézsaiás 46,1–2 valószínűleg nem az Akítu-fesztiválra utal, ami a bálványszobrok ünnepi felvonultatását foglalta magában, hanem azok *menekítését* írja le, amelyre Babilonban vészhelyzetben tudható, hogy sor került.⁴⁶

(6) A felszólítás a *fogság utáni jeruzsálemi* teendőkre vonatkozik, így nem valószínűsíti a babiloni közönséget a júdaival szemben – hiszen a Júdában élőknek is meg kellett várniuk Círus döntését és a fogságba vittek hazatérését. (7) Valóban nem olvasunk Ézsaiás 40–55-ben Dávid házáról, de maga a kifejezés sem Ézsaiás 1–39. részeiben, sem a júdai és részben exilikus Jeremiás könyvében nem gyakori. A dávidi uralomra azonban találunk hivatkozást – még ha a korábbi szakaszoknál kevesebbet is – az 55. fejezetben: „Örök szövetséget kötök veletek, mert a Dávid iránti hűségem rendíthetetlen. Tanúvá tettem őt a népek között, fejedelemmé és parancsolóvá a nemzetek fölött.” (3b–4. v.)⁴⁷ (8) Kétségtelen, hogy a szöveg tükröz valamilyen mértékű ismeretet Babilonról, azonban ez sehol nem éri el azt a szintet, amely szokatlan lenne egy viszonylag tájékozott izráelitől. Gary Smith helyesen mutat rá a mezopotámiai

⁴² A megfogalmazás általánosságát a próféciák – következő fejezetben tárgyalandó – idejére vonatkozó kérdés nyitva hagyása indokolja. Némelyik érv mögött állhat motivációként az a vélekedés, amely szerint a babiloni fogság idejében Júdában elhanyagolható volt a népesség, vagy legalábbis az a réteg, amely képes lett volna Ézsaiás 40–55 létrehozására – ezzel szemben lásd: TIEMEYER: i. m., 53–75.

⁴³ Egy másik értelmezés szerint a bálványok kritikája elsősorban a 8. század végi asszír támadókkal, illetve az ellenük szövetséző babiloni küldöttekkel szemben folytatott polémia – természetesen a Júdában élő zsidó közönség számára. SEUFERT, Matthew: Reading Isaiah 40:1–11 in Light of Isaiah 36–37, *Journal of the Evangelical Theological Society*, LVIII. évfolyam, 2015/2, 276–277.; SMITH, Gary V.: Cyrus or Sennacherib? Historical Issues Involved in the Interpretation of Isaiah 40–55, in BLOCK – SCHULTZ (eds.): i. m., 191–193.

⁴⁴ Még ha tesz is, Tiemeyer szerint az is csak Babilon hatalmát és uralmi pozícióját tükrözi, nem feltétlenül a szöveg babiloni keletkezését. TIEMEYER: i. m., 128.

⁴⁵ Ezeknek a kritikáknak a forrása részben GOULDER: i. m., 352. John Goldingay és David Payne is hasonlóan érvelnek: GOLDINGAY – PAYNE: *A Critical and Exegetical Commentary*, Volume 1., 31.

⁴⁶ BLENKINSOPP: *Isaiah 40–55*, 266–267.; PAUL: i. m., 274.; SEITZ: *Isaiah 40–66*, 406.; SMITH: *Isaiah 40–66*, 288, 637. lj.; Uő: *Cyrus or Sennacherib*, 179. Tiemeyer szerint a szöveg a bálványszobrok fogságba vitelét írja le – ugyanis a győztes hatalmak időnként elvitték a legyőzött nép bálványait, mintegy trófeának. TIEMEYER: i. m., 118–123.

⁴⁷ (Ahol másként nincs jelölve, a bibliai idézetek fordítása a Magyar Bibliatársulat 2014-ben revideált új fordítása.) Bár Sweeney-nek igaza van abban, hogy dávidi uralkodóház helyreállítására való törekvés megjelenik a fogság előtti és utáni jeruzsálemi eseményekben (SWEENEY: i. m., 34–35), kérdéses, hogy az exilikus időszakban, babiloni fennhatóság alatt sokkal biztonságosabb lett volna-e ezt hirdetni, mint magában Babilonban. Ha a szöveg olyan időszakban keletkezett, amikor Júda trónján dávidi uralkodó ült, akkor természetesen a helyreállítással kapcsolatos próféciáknak nem lett volna relevanciája.

birodalmak és Izráel-Júda összefonódására: Jéhú, Áház és Manassé elismerték az asszír felsőbbséget, Ezékiás koalícióra lépett Babilonnal, majd a fogságtól kezdve Izráel területe babiloni fennhatóság alatt állt.⁴⁸ (9) Az érv előfeltételezi, hogy Ézsaiás 40–55 a babiloni fogság ideje alatt keletkezett – ez jelen cikknek nem előfeltevése. Azonban van okunk azt gondolni, hogy ebben az időszakban is folyt irodalmi tevékenység Júdában: Jeremiás siralmi és részben Jeremiás könyve kevésbé vitatott példák erre.⁴⁹

3.2. A júdai keletkezés melletti érvek

Az eddigi elemzés alapján a babiloni keletkezés melletti érvek nem bizonyultak meggyőzőnek. Így érdemes megvizsgálni a júdai eredet mellett érveket, amelyek három szempontba csoportosíthatók: (1) a júdai perspektíva, (2) a megemlített növények és (3) a Jákób–Izráel és Sion–Jeruzsálem névpárok használata. A következőkben ezeket tekintjük át.

(1) Tiemeyer kilenc szakaszt vizsgál, amelyek júdai, vagy legalábbis nem babiloni szemszöveget tükrözhetnek – ebből itt csak a meggyőzőbbeket tekintjük át.⁵⁰ (a) A 41,8–9 Ábrahám elhívását a mezopotámiai Urból úgy írja le, mint ami „a föld [...] legszéléről” történt – ez csak egy Babilontól távoli hely perspektívájából értelmezhető. (b) A fogságból való visszatérés ígérete a 43,5–6-ban azt emeli ki, hogy Izráel Istene minden égtáj felől összegyűjti a népét – egy olyan megfogalmazás, amely júdai központot sugall. (c) A 43,14 megfogalmazása („A ti érdekekben küldök Babilonba”) szintén egy Babilontól eltérő közönséget feltételez, vagy legalábbis valószínűsít. (d) Egy hasonló szakaszban a 49,12-ben a következőt olvassuk: „Ezek itt messze földről jönnek, azok észak és nyugat felől, amazok meg Színím⁵¹ földjéről!” Tiemeyer jól összefoglalja ennek a jelentőségét: „Tekintve, hogy a »kelet« az Ézs 46,11-ben [...] párhuzamban áll »a messzi földdel«, valószínűleg itt is hasonló értelme van. Ebből következik, hogy Szüéné a »délre« tett utalás szerepét tölti be, ami azonban júdai perspektívát tükröz. Szüéné csak Júda felől nézve van délre.”⁵²

(2) A 44,12–20-ban találjuk az egyik bálványimádókkal polemizáló szöveget. A 14. vers négy fafajtát említ, amiből bálványt faragnak: רָצִי (cédrus), וְהָרִי (valamilyen

⁴⁸ SMITH: *Cyrus or Sennacherib*, 178.

⁴⁹ Blenkinsoppot zavarja, hogy nem határozható meg konkrét júdai város, ahova a szöveg keletkezése tehető lenne – ez azonban az előbb említett exilikus júdai irodalmi művek ismeretének fényében nem erős ellenérv, lásd BLENKINSOPP: *Continuity–Discontinuity in Isaiah 40–66*, 84. Vö. TIEMEYER: i. m., 65–68. A babiloni keletkezés melletti további érvekhez és bővebb kritikájukhoz ld. BARSTAD, Hans M.: *The Babylonian Captivity of the Book of Isaiah, “Exilic” Judah and the Provenance of Isaiah 40–55*, Oslo, Novus forlag, 1997.; SMITH: *Isaiah 40–66*, 43–44.; TIEMEYER: i. m., 77–130.; De vö. BLENKINSOPP: *Continuity–Discontinuity in Isaiah 40–66*; WILLIAMSON, Hugh G. M.: *The Setting of Deutero-Isaiah, Some Linguistic Considerations*, in STÖKL, Jonathan – WAERZEGGERS, Caroline (eds.): *Exile and Return, The Babylonian Context*, Berlin, de Gruyter, 2015, 253–267.

⁵⁰ TIEMEYER: i. m., 132–145.

⁵¹ Színím a legtöbbek szerint a dél-egyiptomi Szüéné, más néven *Asszuán* településre utal: BALTZER: i. m., 316.; BLENKINSOPP: *Isaiah 40–55*, 306–307.; GOLDINGAY – PAYNE: *A Critical and Exegetical Commentary*, Volume 2., 177–178.; PAUL: i. m., 331–332.; SWEENEY: i. m., 168.

⁵² TIEMEYER: i. m., 142. A „csak Júda felől” nyilván nem abszolút értelemben, hanem Babilonnal szemben értendő.

tölgy-, esetleg ciprusféle), אֵלֶּן (tölgy), אֲרֵז (valamilyen fenyőféle).⁵³ Simon Sherwin ezzel kapcsolatos nagy jelentőségű megállapításait négy pontban foglalhatjuk össze.⁵⁴ (a) Ezen fák egyike sem él meg jól Babilonban, így ott legfeljebb importárúként ismerhették – viszont a szöveg a bálványt készítő fafaragót úgy mutatja be, mint aki egy erdőben felnevelt fát vág ki. (b) Az אֲרֵז־nak nincs akkád megfelelője, így feltehetőleg nem volt ismert Babilonban – hacsak nem egészen más néven. (c) A mezopotámiai feljegyzések alapján a bálványszobrok alapanyaga tamariszkusz, illetve talán időnként „meszú-fa” vagy cédrus volt – tehát nincs nyoma annak, hogy az ézsaiási szakaszban említett fák többségét használták volna. (d) A 44,14b úgy jellemzi az egyik erdőben gondozott fát, mint amit „az eső nevel” – azonban Babilonban nem volt jellemző a nagy mértékű csapadék, a növények fejlődése elsősorban a folyók közelségétől függött. Mindezek a fák sokkal nagyobb arányban fordultak elő a Közel-Kelet nyugati részén, Palesztina környékén – így ez a szakasz erős bizonyíték amellet, hogy a bálványimádókkal folytatott polémia célpontja ezen a területen élő emberekből állt.⁵⁵

(3) Végül fontos szempont még az, ahogyan Ézsaiás 40–55-ben Jákób és Izráel, illetve Sion és Jeruzsálem megjelennek (gyakran párhuzamos mondatokban, tagmondatokban). Bár többen ezeket a megnevezéseket jelképes értelemben a babiloni fogságban élő zsidókra vonatkoztatják, ennek elsődleges oka az, hogy előfeltételezik a szöveg babiloni célközönségét. Tiemeyer azonban a nevek említéseinek részletes elemzése alapján azonban ezen értelmezés ellen érvel.⁵⁶ Többek között a következő érveket sorakoztatja fel amellet, hogy Jákób–Izráel legtöbb esetben a júdai közösségre utal: (a) pár szakasz világosan a preexilikus Júdával azonosítja (42,24; 43,22–28); (b) egy másik szakasz kiemeli népének Júdatól való származását és Jeruzsálemmel való kapcsolatát (48,1–2); (c) más-hol a Jákób–Izráellel kapcsolatos kijelentések izráeli vagy júdai perspektívát sugallnak (41,8–10; 43,1–7; 45,4.14); végül pedig (d) bizonyos Jákób–Izráellel

⁵³ SHERWIN, Simon J.: In Search of Trees, Isaiah LXIV 14 and Its Implications, *Vetus Testamentum*, LIII. évfolyam, 2003/4, 516–522.

⁵⁴ Uo.; Vö. TIEMEYER: i. m., 113–116. Megjegyzendő, hogy valószínűleg a 40,20 egy másik fafajta említ, ami viszont Babilóniában volt ismertebb (júdai ismertsége bizonytalan), noha ott is ritkán használták bálványszobrok készítésére – Sherwin és Tiemeyer szerint ez azonban még nem meggyőző érv a babiloni keletkezés mellett: SHERWIN, Simon J.: Hamsukkän in Isaiah 40:20, Some Reflections, *Tyndale Bulletin*, LVI. évfolyam, 2005/1, 145–149.; TIEMEYER: i. m., 109–113.; De vö. WILLIAMSON: *The Setting of Deutero-Isaiah*, 264, 34. l. Williamson kritikája ellenére egyetérthetünk Sherwin értékelésével: bár „az elérhető bizonyítékok a babiloni környezetet, vagy legalábbis a babiloni gyakorlat ismeretét valószínűsítik a polémia megfogalmazásának háttéréként... ez az értelmezés nem használható fenntartás nélkül »II. Ézsaiás« babiloni háttérének alátámasztására”. SHERWIN: *Hamsukkän in Isaiah 40:20*, 149.

⁵⁵ Blenkinsopp ellenérve, hogy bármilyen közel-keleti szerző ismerhette ezeket a fafajtaikat, problémás: részben a fenti (b) pont miatt, de elsősorban azért, mert a babiloni keletkezéssel szembeni elsődleges érv nem a fák ismerete, hanem az, hogy a szöveg előfeltételezi a fák természetes, erdős jelenlétét. BLENKINSOPP: *Continuity–Discontinuity in Isaiah 40–66*, 85.

⁵⁶ TIEMEYER: i. m., 215–310.

kapcsolatos földrajzi utalások jobban illenek a júdai, mint a babiloni kontextusba (44,1–5; 44,23).⁵⁷

A korábban már említett Sion–Jeruzsálemmel mint névvel kapcsolatban alapvetően kétféle használat különíthető el: a város és egy nőalak.⁵⁸ A városra tett utalások világosan a földrajzi (nem pedig metaforikus) értelemben vett Jeruzsálemre vonatkoznak (40,9; 41,27; 44,26.28; 52,7–9), van, ahol a szöveg közvetlen hallgatóságaként (52,8–9), máshol közvetetten vagy csak említve.⁵⁹ A nőalakot bemutató szakaszok vizsgálata azt mutatja, hogy azok is a városra utalnak, hiszen falai vannak (49,16) szent városnak nevezi (52,1) – azonban ezzel egyidőben beszél a gyermekeiről is, mint a jeruzsálemi népről (49,17–22; 50,1; 51,18–20) – akár a fogság előttiekről, akár a fogság alattiakról, akár a fogságból visszatérőkről. Ezek alapján úgy tűnik tehát, hogy mind Jákób–Izráel, mind Sion–Jeruzsálem használata Ézsaiás 40–55 júdai orientációjára utal.⁶⁰

4. Következtetések

Összefoglalva az eddigieket, megállapíthatjuk, hogy Ézsaiás 40–55. fejezeteinek babiloni keletkezése melletti érvek nem meggyőzők. Időnként indokolatlanul feltételezik a júdai szerzők tájékozatlanságát Babilonnal kapcsolatban, máskor egy-egy szakasz valószínűtlen értelmezésén alapulnak, vagy pedig az érv, amivel a babiloni szerzőséget támogatják, összeegyeztethető a júdaival is. Több esetben pedig előfeltételezik a szakasz exilikus datálását, ez azonban – elterjedtsége ellenére – nem magától értetődő.⁶¹ Ulrich Berges szerint „[a]líg van olyan kutató, aki még most is Babilont tartja Ézsaiás 49–55 történeti kontextusának”⁶² – azonban a fentiekben bemutatott érvek jelentős részben a 40–48. fejezeteket is érintik.

A júdai keletkezés melletti érvek különböznek abban, hogy valójában – ha sikeresek – mit mutatnak meg: van, amelyik pusztán amellett szól, hogy a szöveg nem Babilonban keletkezett, mások egy levantei közönségre utalnak, de olyanra is van

⁵⁷ Uo., 249–250.; Az összefoglalóm – az eredeti tömörsége révén – tartalmazhat szó szerinti egyezéseket Tiemeyer megfogalmazásaival. Fölmerülhet ellenérvként a 48,12–22, amely Jákób–Izráelt látszólag Babilon elhagyására szólítja föl a 20. versben. Azonban Tiemeyer rámutat, hogy a 48,20 nyelvtana alapján a szerző vagy próféta, a 21. vers alapján pedig a közönsége, úgy tűnik, nem része a kivonulásra felszólítottaknak. Ezzel összhangban áll a 20. vers első és második felének viszonya, ami arra utal, hogy a 20a-ban olvasott felszólítás nem a szöveg hallgatóságának szól, hanem azt az üzenetet tartalmazza, amit nekik majd hirdetniük kell azoknak, akik fogságban vannak. Uo., 127.; Egy másik értelmezés szerint a felszólítás nem kivonulásra, hanem a júdaiak Babilonnal való (politikai) együttműködésére vonatkozik: SMITH, *Cyrus or Sennacherib*, 192–193.

⁵⁸ Érdemes megjegyezni, hogy Sion és Jeruzsálem említésére gyakran, de nem minden alkalommal párban kerül sor. TIEMEYER: i. m., 251.

⁵⁹ Uo., 287.

⁶⁰ Uo., 304.

⁶¹ Békefi bemutat pre- és posztextilikus értelmezéseket is. BÉKEFI Bálint: Ézsaiás 40–55 történelmi utalásai, *Evangeliumi Fókusz*, II. évfolyam, 2019/1, 7–25.

⁶² BERGES, Ulrich: Isaiah, Structure, Themes, and Contested Issues, in SHARP, Carolyn J. (ed.): *The Oxford Handbook of the Prophets*, Oxford, Oxford University Press, 2016, 163.

példa, amely konkrétan Jeruzsálemhez köti a próféciákat. A következtetésünk magabiztossága is nagyjából így alakul: úgy tűnik, a próféta elsősorban valóban nem babiloni hallgatóságnak címezte az üzenetét; ennél kevésbé bizonyos, de számottevő érvek szólnak amellett is, hogy valahol Júda területén működött; ezen belül pedig a szöveg (részben) jeruzsálemi keletkezése is valószínűsíthető – noha az exilikus korban ez régészeti szempontból nehéz kérdéseket vet fel.⁶³

ABSTRACT

The Geographical Background of Isaiah 40–55

By the end of the 20th century, the overwhelming majority of scholars had come to believe that the prophet Deutero-Isaiah, hypothetical author of the majority of Isaiah 40–55, lived and prophesied in Babylon. In this article it is argued, in agreement with some recent studies, that Judah serves as a more probable provenance for these chapters. Initially, some arguments for a presumption of compositional unity are presented. Subsequently, the arguments for a Babylonian and a Judean location are evaluated. It is found that arguments for a Babylonian provenance often rely on implausible interpretations, assumptions about a Judean prophet's lack of knowledge about Babylon, unjustified inferences, or a presupposition of the exilic date of the prophecies. In contrast, arguments for a Judean provenance, as formulated primarily by Sherwin and Tiemeyer, successfully point out that various prophecies originate from what was presumed to become the center of a return from the exile; refer to Babylon as a distant location; presuppose geographical and botanical features more characteristic of Judah than of Babylon; and address Jacob/Israel and Sion/Jerusalem as present physical entities.

⁶³ TIEMEYER: i. m., 60–64.